

„ДА ЛИЦЕ ПОСТАНЕ ЛЕПО” (Цртица о средњовековној козметици)*

Средњовековни људи су имали амбивалентан однос према козметици: једни су подржавали покушаје улејшавања и дошеривања, док су други, пре свега представници цркве, на таква настојања гледали неапативно. У овом прилогу узети су савети и рецепти за улејшавање из два медицинска зборника састављена у позном средњем веку. У питању су један византијски медицински трактат (XI–XIV век) и један зборник српске средњовековне медицине, изв. Ходошки зборник. У овим зборницима се могу наћи савети како да лице буде бело, коса црна или плава, али свакако јустиа, пошом рецепти против бора, брадавица, ђега, исцучалих усана или неуритијиној задаха.

У добро познатој епизоди са путовања Бертрандона де ла Брокијера „преко мора” (1432/1433) и његове посете Цариграду бургундски витез је био фасциниран изузетном лепотом Марије Комнине Палеологине, ћерке трапезунтског цара Алексија IV Великог Комнина (1417–1429) и треће супруге византијског цара Јована VIII Палеолога (1425–1448). Њеној лепоти, додајмо, није одолео ни велики мајстор ране ренесансе Антонио Пизанело који је тридесетих година XV века на фресци у цркви Свете Анастасије у Верони овековечио царичин лик.¹ Међутим, Брокијер је Марији Комнини Палеологини ипак замерио то што се шминка „за што није било потребе јер је била млада и бела”.² Овакво гледиште бургундског витеза отвара занимљиво питање о односу средњовековних људи према козметици. Одмах треба рећи да је став који је *homo medievalis* имао по том питању у најмању руку био амбивалентан. Када је реч о Византији, на једној страни имамо царицу Зоју која је подесан пример за афирмативан

* Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бујари од 9. до 15. века” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ А. Bryer, *Pisanello and the Princess of Trebizond*, *Apolo N. S.* 76 (1962) 601–603.

² Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, прев. М. Рајчић, Београд 1950, 96, 98.

став према козметици.³ У питању је кћи византијског цара Константина VIII Палеолога (1025–1028) познате и по томе да се страшно занимала за справљање мириса и козметичких средстава које су за њу поручивали из далеких земаља, Етиопије и Индије. У женском одељењу царске палате, где је Зоја проводила највећи део времена, целе године буктале су ватре за справљање помада и парфема које јој је правила њена послуга. Отуда је гинекеј, дакле женско одељење царске палате, више личио на хемијску лабораторију, него на дворца императора.⁴ Међутим, на другој страни су поједини црквени оци, Јован Златоусти, на пример, који је био изразити противник женског улепшавања, дотеривања и накита.⁵ Штавише, у XV веку је Јован Евгеник саставио памфлет против жена које пудеришу своје лице, боје усне, руменилом прекривају образе и црном бојом наглашавају обрве да би постале лепше и привлачније.⁶

Како било, не може се порећи чињеница да су се људи од памтивека старали о свом физичком изгледу и да су, користећи разнолика козметичка средства, тежили властитом улепшавању. Значи да је питање улепшавања заправо ванвременско и да је присутно у свим епохама људске историје, а мењала су се једино средства, мада и она само делимично. Тако, на пример, знаменити учењак Плиније Старији из I века у свом спису *Познавање природе* (*Naturalis historia*) доноси занимљив рецепт о улепшавању и истиче како се сматра да млеко магарице уклања боре са лица и кожу чини белом и меканом. Уз то, он истиче како је добро познато да неке жене свакога дана по седам пута, ревносно се придржавајући тог броја, умивају своје образе.⁷ Диоскоридис, Плинијев нешто старији савременик, истиче да су жене своју кожу неговале тако што су је премазивале маслиновим уљем из пелопонеског града Сикиона.⁸

У наставку ћемо дати рецепте који иду у прилог улепшавању, а сачувани су у два позносредњовековна медицинска зборника, у византијском медицинском трактату (XI–XIV век)⁹ и у тзв. Ходошком зборнику, терапијском зборнику српске средњовековне медицине с краја XIV

³ А. А. Чекалова, *Быт и нравы*, у: *Культура Византии*. Вторая половина VII – XII в., ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин, Москва 1989, 588.

⁴ Ш. Дил, *Византијске слике*, прев. О. Косановић, Београд 2005³, 221-259.

⁵ А. А. Чекалова, *Быт и нравы византийского общества*, у: *Культура Византии*. IV – первая половина VII в., ред. З. В. Удальцова, Москва 1984, 647.

⁶ S. Eustratiades, *Peri kosmoseos ton Byzantinon*, Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon 8 (1931) 42-46.

⁷ Pliny, *Natural History*, vol. VIII, libri. XXVIII–XXXII, by W. H. S. Jones, Cambridge (Mass.) – London 1975, 125.

⁸ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. I, New York – Oxford 1991, 536.

⁹ Г. Г. Литаврин, *Византийский медицинский трактат XI–XIV вв.*, Санкт-Петербург 1997², 5-29 (= *Византийский медицинский трактат*).

или почетка XV века, у којем се налази мешовита медицинска грађа.¹⁰ Упадљиво је, али не и изненађујуће, да је у оба случаја реч о медицинским зборницима.

Упркос чињеници да је у односу на античку медицину – која је пак много дуговала медицини древног Египта – византијско лекарство доживело одређену осеку, не може се порећи да су ромејски лекари на извесним пољима унапредили постојећа знања.¹¹ Византинци су исказивали посебну пажњу медицини, али их је пре свега интересовала њена практична страна. Отуда не треба да изненађује чињеница да византијска медицина није знатније унапредила теоријску основу ове дисциплине јер се слабо бавила анатомијом, физиологијом и патологијом.¹² С друге стране, она је у великој мери усавршила вештину дијагностике и терапије, као и хируршку оперативну технику, фармакопеју и фармацију. Уверљиво сведочанство о дOMETИМА византијске медицине, а поготово њеног дела који се тиче фармакологије и фармакопеје, односно приправљања лекова, представља један текст који је састављен у позновизантијском раздобљу. Реч је о анонимном медицинском трактату, заправо лекарском зборнику који је служио за практичну употребу, о својеврсној енциклопедији која је делом компилација, а делом оригинални текст. Саставио ју је очигледно искусан лекар који се није либио да у текст унесе и властита сазнања стечена дугогодишњом праксом. Медицински трактат се датује у широк временски период од средине XI до друге половине XIV века, и на основу досадашњих сазнања није могуће сузити овај велики временски одсек. Трактат је више окренут практичним саветима него напоменама од ширег теоријског значаја и у њему одељак посвећен фармакологији заузима највећи део.¹³ У Византији фармакологија није постојала као независна научна грана, што значи да су византијски лекари били и у исто време и апотекари и фармацеути који сами скупљају лековите траве и из њих справљају лекове.¹⁴

Анонимни састављач византијског медицинског трактата се стара о онима који су имали боре, што им је тешко падало, и предлаже им поступак којим се оне могу уклонити. Било је потребно најпре ноћу лице намазати сирћетом у коме су растворени половина унце костоса, четврт

¹⁰ Р. В. Катић, *Тераијски зборници српске средњовековне медицине и њихово йорекло*, Археографски прилози 8 (1986) 123-131 (= Катић, *Тераијски зборници*); Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошкој зборника. Избор*, Београд 1990, 10 (= *Ходошки зборник*).

¹¹ О. Temkin, *Byzantine Medicine. Tradition and Empiricism*, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962) 95-115; Н. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978, 287-320; *Symposium on Byzantine Medicine*, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984) 1-259.

¹² З. Г. Самодурова, *Естественнонаучные знания*, у: *Культура Византии*. IV – первая половина VII в., ред. З. В. Удальцова, Москва 1984, 425-426.

¹³ *Византийский медицинский трактат*, 5-29.

¹⁴ З. Г. Самодурова, *Естественнонаучные знания*, у: *Культура Византии*. Вторая половина VII – XII в., ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин, Москва 1989, 326.

унце сувих корица диње и четврт унце смоле, а после тога је требало лице отрти брашном од сочива.¹⁵ Унца (*ouggia*) је мера за тежину и износи 27,3 грама.¹⁶ Истовремено, корисним за борбу против бора сматрао се раствор семена роткве са горким бадемом у старом вину. Овај лек је, додаје састављач, био делотворан и за лишаје на телу.¹⁷

Аутор медицинског трактата је имао рецепте и за оне који су се бринули о својој коси. Ако неко хоће да његова коса буде црна, односно ако је оседео и хоће то да прикрије, саветује он, потребно је да их намаже соком од сасе, односно шумарице (грч. ἀνεμόνη) и да их трећег дана опере топлом водом.¹⁸ Уколико се, пак, жели да коса буде плава онда треба узети уситњени талог прокуваног вина, додати му уз мешање смолу борове шишарке, у размери половине талоба, све то растворити у ружином уљу и намазати косу, а трећег дана је опрати.¹⁹

Ако женама опада коса, бележи именом непознати аутор трактата, треба по глави посипати следећу мешавину: меснати део бобица од клекке (4 унце), кипариса печеног и просејаног (3 унце), ириса иситњеног и просејаног (2 унце), куркуме (1 унца) и ловоровог плода (2 унце).²⁰ С друге стране, да би коса била густа треба је прати мешавином пене морске воде и мирне (тамјана).²¹

За оне који су имали бео тен, а да би лепо изгледали требало је одвојено иситнити бакарну стипсу и кентаурион (*Centaurea solonitana*), а онда их помешати и дати да се добијена мешавина пије у току петнаест дана.²²

Лепоту белог лица нарушавале су пеге, а да би се оне отклониле требало је најпре спаљену љуштурсе сипе или мурекса (пурпурног пужа) или кирикона (врста крупне морске сипе чија се љуштурса употребљавала као труба) премазати медом. Потом је све то требало ставити у земљани лонац и дати да се пече у пећи. Састављач трактата у наставку бележи да ово средство делује и против младежа.²³

Против брадавица се препоручује смеша у којој ће се наћи равномерно иситњен арсеник (заправо арсеников црвени сумпор) и со, којима треба додати и теревинта (*Pistacia terebinthus*).²⁴

Непријатни задах из уста може човеку проузроковати низ невоља и довести га у неугодну ситуацију. Против непријатног задаха препору-

¹⁵ *Византијски медицински трактат*, 44.

¹⁶ E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, 58-59; *Византијски медицински трактат*, 44 н. 53.

¹⁷ *Византијски медицински трактат*, 45.

¹⁸ *Исџо*, 44.

¹⁹ *Исџо*, 45.

²⁰ *Исџо*, 111.

²¹ *Исџо*, 127.

²² *Исџо*, 121.

²³ *Исџо*, 125.

²⁴ *Исџо*, 131.

чује се жвакање метвице (*Mentha*) или семена целера, или ватона (*Rubus ulmifolius*) или лишћа винове лозе. Напоследку уста треба испрати миришљавим вином. Помаже и сажежени осат, односно бодаљ, (*Sonchus aspera*), после кога је, такође, потребно уста исплакнути миришљавим вином.²⁵

Ако су уста испуцала, препоручује састављач медицинског трактата, потребно је иситнити крљ, односно скочац (*Ricinus communis*) и исопом (*Origanum hirtum*) и помешати са медом, па тиме намазати усне.²⁶

Када се говори о медицини код Срба у Средњем веку ваља нагласити да се у њој могу разликовати најмање три засебна тока који су се међусобно сучељавали, преплитали и допуњавали. Први ток чинило је лекарство које су Срби донели из своје прадомовине, а то је рудиментарна словенска медицина. Постојање многобројних старих назива за поједине делове тела и важније органе недвосмислено казује о прилично добром познавању анатомије међу старим Словенима. У средњовековној Србији се познавање медицине осим на основама древног словенског лекарства развијало и под веома снажним утицајима који су долазили из Византије. Наравно, добро је познато да је српска средњовековна култура у највећој мери проистекла из окриља префињене и надмоћне византијске цивилизације. И, напоследку, трећи беоцуг у стварању оног што можемо означити као српска средњовековна медицина чине утицаји који су преко приморских градова на источној обали Јадранског мора, Котора и Дубровника пре свега, долазили из Италије и других западних земаља.²⁷ Управо је утицај који је долазио са Апенинског полуострва бивао све јачи што се Средњи век ближио своме заласку.

Један од најважнијих зборника српске средњовековне медицине је тзв. Ходошки зборник. У питању је терапијски зборник с краја XIV или почетка XV века, у којем се налази мешовита медицинска грађа.²⁸

За лепоту лица, сугерише аутор Ходошког зборника, треба применити следећи поступак: „Помешај гушчије сало са сезамовим уљем и пошто ову мешавину отопиш њоме често мажи лице и оно ће постати лепо (подмладиће се)”.²⁹

Попут аутора византијског медицинског трактата, и састављач Ходошког зборника има неколико савета о томе како се може уклонити непријатни задах. Он даје следеће препоруке: „Са копитњаком скуваном у вину испирај уста”³⁰, „Спали суво лишће од ружиног цвета, затим то

²⁵ *Исџо*, 113.

²⁶ *Исџо*, 132.

²⁷ Р. В. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, 3 сл.; Р. В. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967, 4 сл.

²⁸ Катић, *Терапијски зборници*, 123-131.

²⁹ *Ходошки зборник*, 10.

³⁰ *Исџо*, 11.

иситни у прах и тиме трљај зубе”³¹, „Помешај мед са топлом водом и тиме испирај уста. Уместо тога може се узимати и загрејан мед”³², „Скувај мекиње у води, затим из њих исцеди течност и са том течношћу испирај уста”³³.

Белина зуба, праћена осмехом, увелико доприноси лепоти лица, па у Ходошком зборнику можемо прочитати: „Јелењи рог треба палити све док не постане сасвим бео, затим га иситни тако да буде сличан брашну и тим прахом мажи зубе”³⁴.

Поводом бубуљица на лицу, које могу увелико нарушити његову лепоту, препоручују се следећи третмани: „Иситни мрамор у прах, помешај га са беланцетом од јајета и са тиме мажи лице”³⁵, „Иситни корен од крина, на то после додај оцат и тиме мажи лице. Затим узми псамиду и суву балегу од ластавице, помешај их заједно и тиме мажи. Све ово што сам споменуо важи и за лечење старих краста и лишаја”³⁶.

За византијски медицински трактат и зборник српске средњовековне медицине може се рећи да су занимљива комбинација сериозно писаних практичних приручника,³⁷ у којима постоје и нека теоретска образложења медицине као научне дисциплине, али и текстова у којима се, додуше у сасвим невеликој мери, такође налазе и савети натопљени сујеверјем. Очигледно је да су се њихови састављачи ослањали на списе својих претходника, с једне, али, у случају именом непознатог византијског аутора, с друге стране, и на сопствену вишегодишњу праксу.

Радивој Радић

Кључне речи: Византија, козметика, Србија, медицина, лице, медицински трактат, Ходошки зборник, лепота, рецепт.

³¹ *Исѿо*.

³² *Исѿо*, 20.

³³ *Исѿо*.

³⁴ *Исѿо*, 14.

³⁵ *Исѿо*, 19.

³⁶ *Исѿо*.

³⁷ С. Н. Гукова, *Естественнаучные знания в палеологовский период*, у: *Культура Византии. XIII – первая половина XV в.*, ред. Г. Г. Литаврин, Москва 1991, 371.

Radivoj Radić

“MAKING THE FACE BEAUTIFUL”
(Feature on Medieval Beauty Products)

In the Middle Ages, people had an ambivalent relationship to the beauty products: some were fully supportive of the attempts to beautify oneself, while the others, first and foremost the representatives of the church, frowned upon this notion. This feature represents a showcase of the advice and recipes for beautification from two medical collections created in the late Middle Ages. These are the Byzantine medical treatise (dating from 11th to 14th century) and the collection of Serbian medieval medicine, the so-called Hodoč Code (dating from the end of the 14th or beginning of the 15th century). The treatise is focusing more on the practical advice than theoretical knowledge, and its greatest part is dedicated to pharmacology. Hodoč Code (*Hodoški zbornik*) is in fact a therapeutic collection, and it consists of diverse medical texts. These collections contain the advice how to make one's face white, hair black or blond, but most certainly rich in volume, as well as recipes for treating facial lines, warts, freckles, cracked lips or bad breath.